

URZĄD MIEJSKI W INOWROCŁAWIU

KONTAKTY
PRADZIEJOWYCH SPOŁECZEŃSTW KUJAW
Z INNYMI LUDAMI EUROPY

Praca zbiorowa pod redakcją
ALEKSANDRY COFTY-BRONIEWSKIEJ

INOWROCŁAW 1988

JANUSZ CZEBRESZUK

„LEŚNO”-WSCHODNIOEUROPEJSKI KOMPONENT KULTUROWY
W ROZWOJU SCHYŁKOWONEOLITYCZNYCH
SPOŁECZEŃSTW KUJAW

Celem prezentowanego szkicu jest próba identyfikacji kulturowo-chronologicznej komponentu „leśno”-wschodnioeuropejskiego, czytelnego w kujawskich materiałach o pewnym lub domniemanym związku z interstadium epok neolitu i brązu (INB)¹. Przedsięwzięcie to jest uzasadnione dysponowaniem informacjami źródłowymi nieznanymi w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Składają się na nie dane (1) z planowanych badań powierzchniowych, a szczególnie (2) z badań wykopaliskowych dokonanych w ramach prac Zespołu Badań Kujaw Instytutu Prahistorii UAM kierowanego przez doc. dr hab. A. Cofta-Broniewską.

ad. 1. Należy tu podkreślić, iż na zdecydowanie przeważającej części obszaru Kujaw wykonano już Archeologiczne Zdjęcie Polski. Wyniki tegoż wskazują, iż kujawskie źródła dla badań oddziaływań „leśno”-wschodnioeuropejskich są nieliczne.

Charakteryzuje je generalnie tabela 1.

ad 2. Spośród stanowisk badanych wykopaliskowo, interesujące nas materiały uzyskano w większości „przy okazji” planowych eksploracji innych faz osadnictwa pradziejowego i stąd występują one w formie nielicznych zbiorów fragmentów ceramiki. Najbardziej istotne znaczenie mają zespoły odkryte w Korzeczniku, gm. Kłodawa, woj. konińskie, stano-

¹ Proponowana jednostka periodyzacji esencjonalnej (INB) powstała z potrzeby „integralnego” poznania procesu rozwoju kulturowego przełomu epok neolitu i brązu na Nizinie. Aktualny stan badań wskazuje bowiem wyraźnie na istnienie ciągłego procesu niżowych przemian kulturowych, począwszy od końca późnego neolitu (koniec kultury pucharów lejkowatych) do początku środkowego okresu epoki brązu (początek kultury łużyckiej). Takie właśnie ramy chronologiczne posiada stworzona jednostka periodyzacji. Schyłkowy neolit (Koško 1979) jest zatem elementem składowym INB (Czebreszuk 1986, przypis 1).

Tabela 1

Stanowiska z wpływami „leśno-wschodnioeuropejskimi” na Kujawach

Stanowiska	Badania powierzchniowe	Badania wykopaliskowe	Razem
Wyróżnione na podstawie technologii*	50	1	51
Wyróżnione na podstawie zdobnictwa i technologii	9	7	16
Razem	59	8	67

* Identyfikacji technologicznej dokonano porównując określone znaleziska kujawskie z materiałami "wzorcowymi" typu „leśno"-wschodnioeuropejskiego z terenów ościennych (tzn. z próbkami ceramiki z obszarów Mazowsza i Mazur),

wisko 6/7 (Informator 1982, s. 13; Informator 1983, s. 83) oraz 14 (Informator 1982, s. 14; Informator 1983, s. 13), jak też w mniejszym stopniu w Rybinach, gm. Topólka, woj. włocławskie, stan. 14 (Informator 1984, Informator 1985). Stanowiska w Korzeczniku są jedynymi na Kujawach, z których uzyskano liczne, domniemanie homogeniczne, zbiory źródeł ceramicznych. Dlatego też są predystynowane do spełnienia funkcji „zespołów reperowych” dla analizy problematyki identyfikacji kulturowo-chronologicznej komponentu „leśno"-wschodnioeuropejskiego.

Analizę źródeł kujawskich oparto na założeniach taksonomicznych Elżbiety Kempisty opracowanych dla Mazowsza (Kempisty 1972, 1973, 1982, 1983; Borowik-Dąbrowska, Kempisty, 1982). Zdecydowano się więc na „analizę zewnętrzną”, ponieważ na podstawie tak szczupłej bazy źródłowej, jaką dysponujemy z Kujaw, nie wydaje się uzasadnione budowanie swoistych, wewnątrzmezoregionalnych (tj. kujawskich) procedur analitycznych.

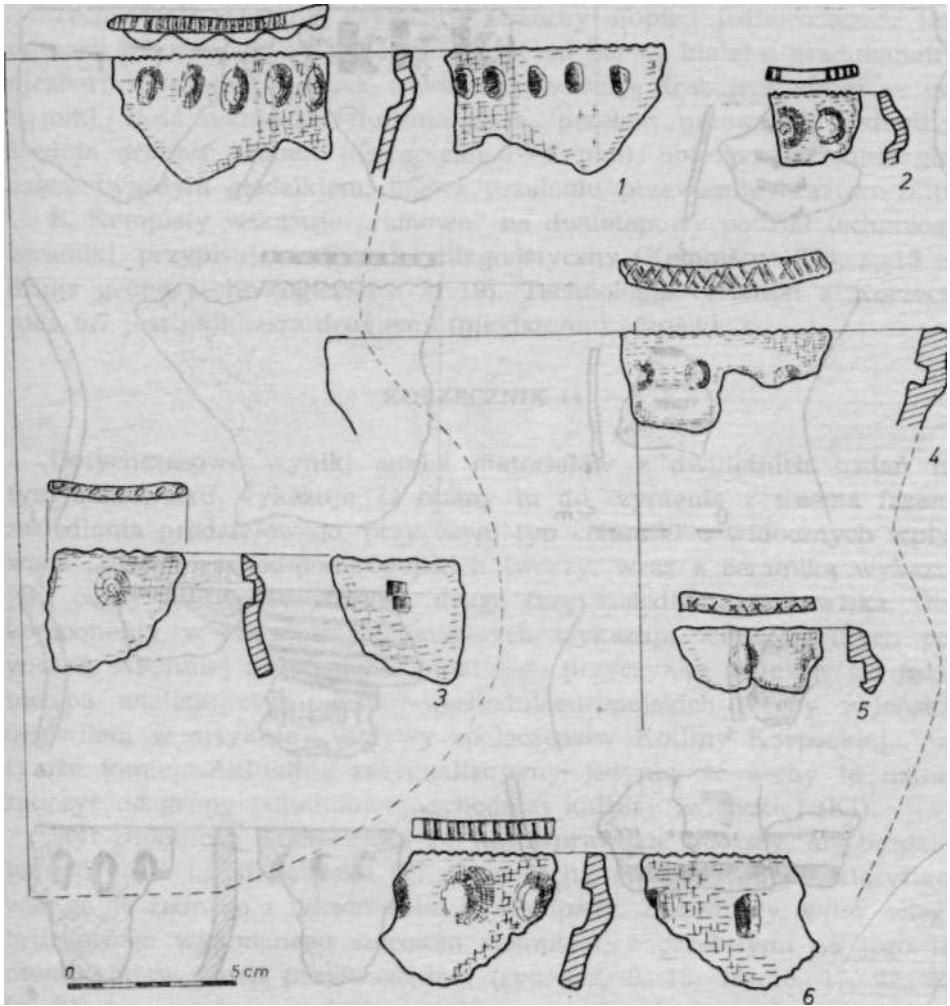
Zakres omówienia poszczególnych zespołów nie stanowi ich całościowej prezentacji, bowiem ogranicza się tutaj do analizy informacji istotnych poznawczo z punktu widzenia nakreślonej na wstępie tematyki. Za takie niewątpliwie uznać należy cechy ceramiki naczyniowej: a) zdobnictwo, b) makromorfologię oraz c) technologię.

Kolejność omówienia poszczególnych zakresów informacji odzwierciedla ich istotność tasonomiczną. Najpierw zajmiemy się najbardziej istotnymi zespołami źródeł z Korzecznika stan. 6/7 i 14, a następnie pozostałymi zespołami kujawskimi, które można opisać w kategoriach E. Kempisty. Równocześnie z prezentacją każdego zespołu zamieszczono ich krótkie rekapitulacje na płaszczyźnie taksonomicznej i kulturowo-chronologicznej. We wnioskach zebrano wyniki osiągnięte w trakcie analizy i przedstawiono próbę ukazania dynamiki chronologicznej i chorologicznej oddziaływań „leśno"-wschodnioeuropejskich na społeczności Kujaw.

KORZECZNIK 6/7

W zakresie zdobnictwa zespół ów w kategoriach E. Kempisty wykazuje cechy następujących grup: grupa I typ 1 (Kempisty 1973, s. 15, tabl. II) — ryc. 1:1—6, alternatywnie: grupy II zespół A typ 3 i 6 (Kempisty 1973, s. 17, tabl. III) lub grupy III typ 1 i 2 (Kempisty 1973, s. 24, tabl. VI) — ryc. 2:2, 4, 5, 7 oraz grupa II zespół B typ 2b (Kempisty 1973, s. 18, tabl. IV) — ryc. 2:6.

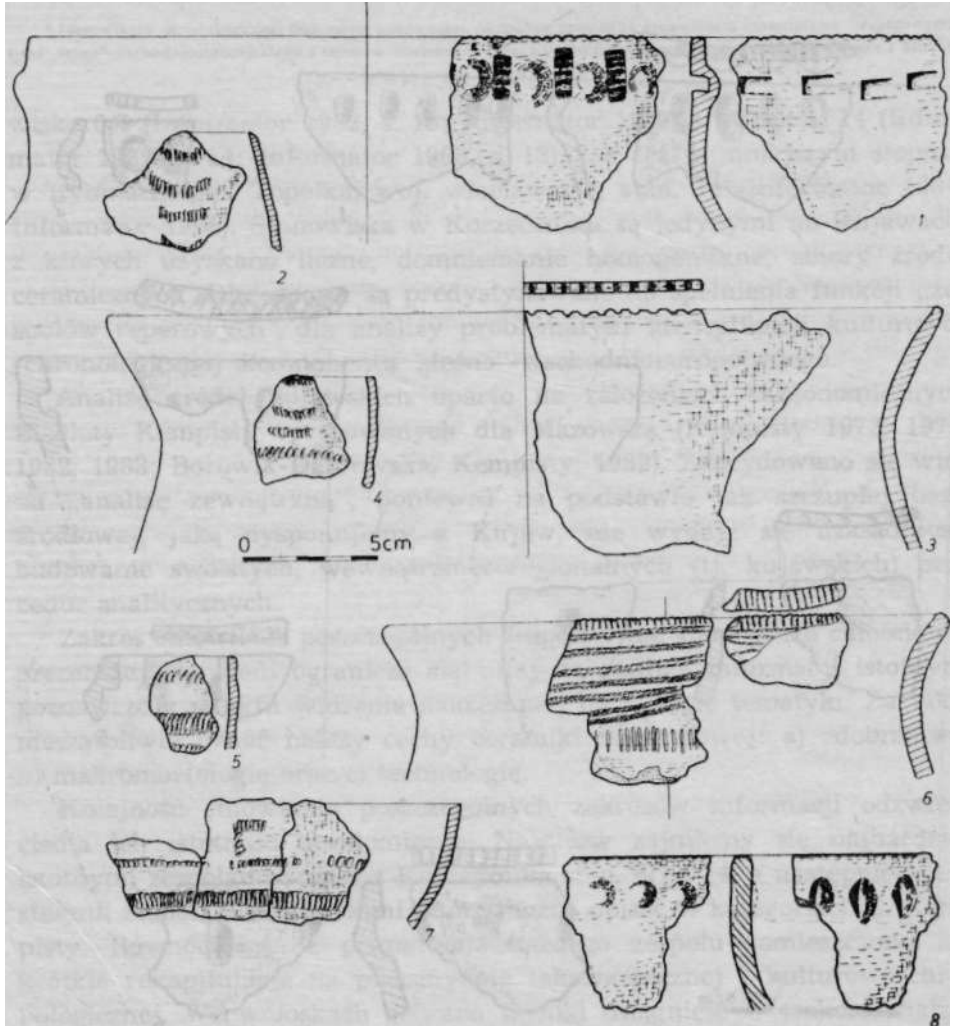
Przegląd analiz E. Kempisty wykazuje, iż podobną strukturę wyznaczników taksonomicznych posiadają jeszcze 2 stanowiska: Klembów,

1. Korzecznik, gm. Kłodawa, woj. konińskie, stan. 6/7.
Wybór ceramiki ze stanowiska

gm. loco, woj. ostrołęckie, stan. 1 (Kempisty 1972, s. 447 n.; Kempisty 1973 — rozrzucone w tekście uwagi na temat stanowiska) — grupy I, IIA, IIB 2a, IIB, IIB 2c, IIe 5—6 oraz Linin, gm. Góra Kalwaria, woj. warszawskie, stan. III (Kempisty 1972, s. 447 n.; Kempisty 1973 — rozrzucone w tekście uwagi na temat stanowiska) — grupy: I2, IIA 4, IIA 5, IIA 8, IIA, IIIB 2a, IIIB 2b, IIIB 2c, IIIB 3, IIC 1—3, IIC 2, IIC 3, IIC 4a, IIC 4b, IIC 6, IIC 5—6.

W zakresie makromorfologii najczęściej spotykanym typem w Korzeczniku 6/7 były duże, garnkowate naczynia z lekko lejkowatą, wy-

2. Korzecznik, gm. Kłodawa, woj. konińskie, stan. 6/7 (1—6), Rybiny, gm. Topólka, woj. włocławskie, stan. 14(7). Wybór ceramiki ze stanowisk

rażnie wyodrębnioną szyjką i kulistym brzuścem, w proporcjach dość smukłe, przy średnicy największej wydętości brzuśca najczęściej większej niż średnica krawędzi wylewu (ryc. 1:1, 4; ryc. 2:1). O typie den nie można nic powiedzieć (nie znaleziono ani jednego dna płaskiego, jak i ostro zakończonego). W ujęciu E. Kempisty są to formy najczęstsze w grupie I typ 1 i 2 (Kempisty 1973, s. 13, tabl. I i s. 14 tabl. II) oraz w grupie III typ 1, 2 i 3 (Kempisty 1973, s. 24, tabl. VI). Pozostałe formy, tzn. esowate naczynia garnkowate (ryc. 2:3) oraz wazowate naczynia zdobione odciskami sznura (ryc. 2:6), nie znajdują w danym schemacie taksonomicznym bliskich analogii.

Technologia ceramiki wykazuje znaczny stopień jednorodności. Domieszką schudzającą był najczęściej tłużeń barwy białej o granulometrii nieznormalizowanej (jednak zawsze z przewagą frakcji średniej — ok. 1 mm). Ilość domieszki tłużnia duża, przełom przeważnie jednolity, średnia grubość ścianki (najczęściej 7—8 mm), obie powierzchnie gładzone twardym gładzikiem, barwa przełomu przeważnie brązowo-żółta.

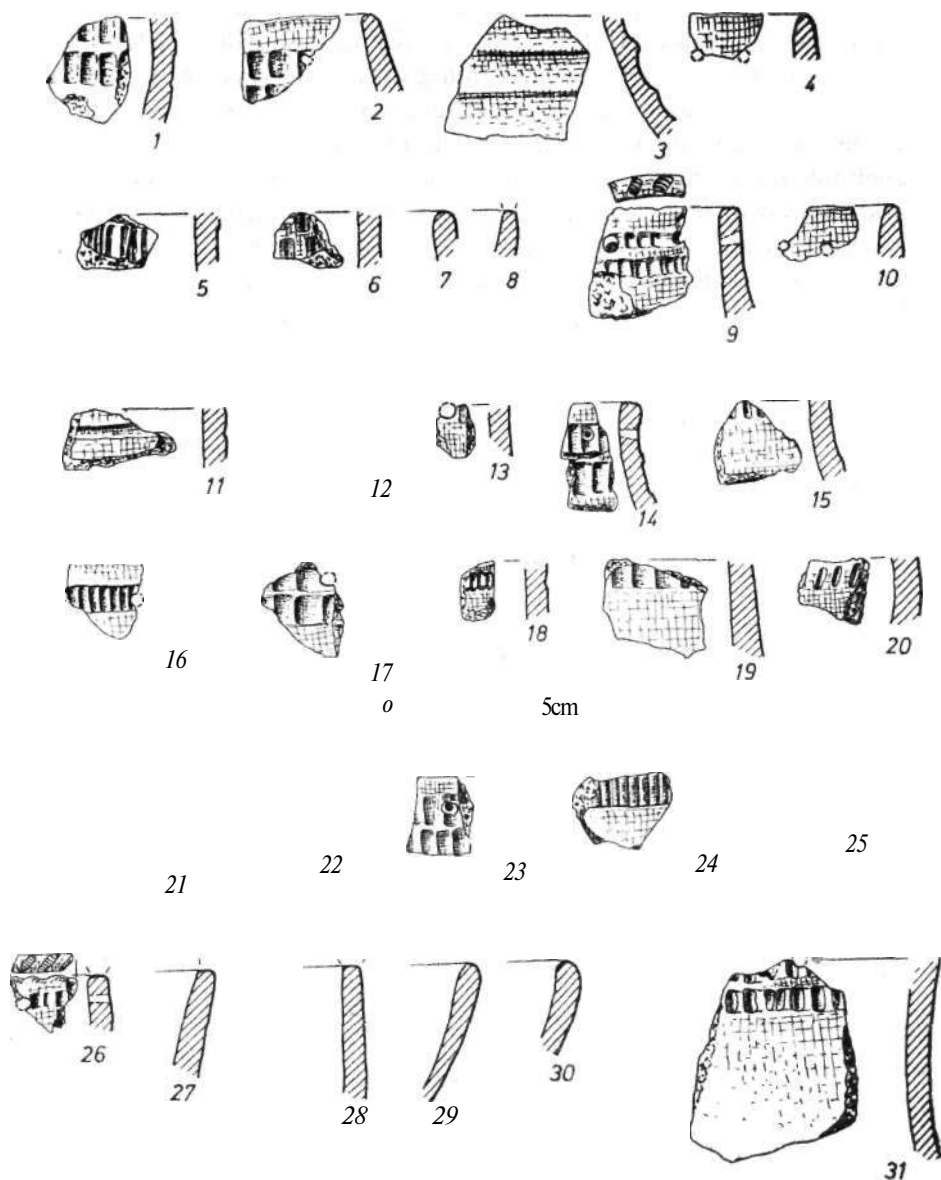
E. Kempisty wskazuje „ramowo” na dwuetapowy podział technologii ceramiki, przypisując mu walor diagnostyczny (Kempisty 1973, s. 13 — druga grupa technologiczna i s. 19). Technologia ceramiki z Korzecznika 6/7 jest najbliższa drugiemu (młodszemu) etapowi.

KORZECZNIK 14

Dotychczasowe wyniki analiz materiałów z dwuletnich badań na tym stanowisku wykazują, iż mamy tu do czynienia z trzema fazami zasiedlania pradziejowego, przy czym typ ceramiki o widocznych wpływach „leśno”-wschodnioeuropejskich tworzy, wraz z ceramiką wykazującą cechy tradycji iwieńskiej, drugą fazę zasiedlania stanowiska. Oba komponenty w zasadniczych zakresach wykazują wiele istotnych powiązań. Niemniej z uwagi na temat tego przyczynku skupimy się jedynie na analizie cech „leśno”-wschodnioeuropejskich (cechy iwieńskie omówiłem w artykule „Wpływy społeczeństw Kotliny Karpackiej...” w tymże tomie). Aktualnie zasygnalizujemy jedynie, że cechy te należy zaliczyć do grupy południowo-wschodniej kultury iwieńskiej (KI).

Styl zdobniczy Korzecznika 14 jest wprawdzie uboższy, ale bardziej jednolity niż na stanowisku 6/7. Jego cechy nie pozwalają zaklasyfikować go do żadnego z taksonomów E. Kempisty. Zasadniczy wątek ściegu bruzdowego wykonanego szerokim stemplem, z przebitymi na jego tle otworkami w partii przykrawędnej (ryc. 3:2, 9, 13, 14, 16, 17, 22, 23, 26, 31) nie znajduje analogii w jej grupach typologicznych. Jest jednak kilka stanowisk „mazowieckich”, na których wystąpił zbliżony wątek. Są to: Dąbrowa gm. Dąbrówka, woj. ostrołęckie, stan. 2 (Kempisty 1972,

s. 467, tabl. XXVI:9), Dąbrówka, gm. loco, woj. ostrołęckie, stan. 2 (Kempisty 1972, s. 468, tabl. XXVII:4), Kulak, gm. Wiecztnia Kościelna, woj. ostrołęckie (Kempisty 1972, s. 459, tabl. XXIII:13) oraz Łoś, gm. Prażnica, woj. ostrołęckie, stan. 1 (Kempisty 1972, s. 469, tabl. XXVIII:21).

3. Korzecznik, gm. Kłodawa, woj. konińskie, stan. 14.
Wybór ceramiki ze stanowiska

Stanowisko w Dąbrowie jest klasyfikowane przez E. Kempisty do grupy IIA i IIB1, natomiast stanowisko z Dąbrówki do grupy IIA (Kempisty 1973, uwagi o stanowiskach rozrzucone w tekście). Na styl zdobniczy w Korzeczniku 14 składają się ponadto wątki: samodzielnych otworków przebitych na wylot (ryc. 3:4, 10), listw plastycznych (ryc. 3:3) oraz hipotetycznie odcinków sznura obwijanego w strefie nakrawędnej (ryc. 3:9, 26).

Podobnie jak w przypadku poprzedniego obiektu, także zbiór ceramiki ze stanowiska 14 pod względem technologicznym wykazuje wewnętrzną jednorodność, choć jest on wyraźnie inny. Wyróżnia się bogactwem domieszek schudzających. Dodawano jednocześnie: piasek, tłuczeń (o barwie nieznormalizowanej), tłuczone skorupy oraz domieszki organiczne. Wielkość ziaren piasku i tłuczni jest zawsze nieznormalizowana; przy przewadze frakcji średniej wraz z obecnością drobnej i grubej. Ilość domieszki bardzo duża. Przełom ścianek — średniościennych (najczęściej 7—8 mm grubości) — z reguły guzełkowaty („rozsypany się”). Obie ich powierzchnie są równe, gładzone, brak śladów obmazywania. Barwa przełomu niejednorodna, tzn. „pstkata”. Ten rodzaj technologii wyraźnie odbiega od standardów „leśnych”, które reprezentuje wymieniony wyżej dwuetapowy podział E. Kempisty.

POZOSTAŁE ZBIORY CECH DYSTYNKTYWNYCH STYLISTYCZNIE

Wśród pozostałych kujawskich stanowisk, na których odkryto materiały typu „leśno”-wschodnioeuropejskiego jedynie na czterech znaleziono zdobienia istotne taksonomicznie w ramach analityki E. Kempisty. Są to: Chwałowo, gm. Mogilno, woj. bydgoskie, stan. 1 (Prinke, Wiślański 1972, s. 52, tabl. 9:3, 4) — grupa II, zespół C, typ 4a (cechą dystynktywną jest tu technika rycia), Strzelce, gm. Mogilno, woj. bydgoskie, stan. 2 (Wiślański 1959, s. 57) — grupa I, typ 2 (?) oraz Rybiny, stan. 14 (ryc. 2:7) — najbliższy grupie I lub II zespół A (na grupę I wskazują ponadto cechy makromorfologii).

Osobnej uwagi wymaga stanowisko w Michelinie, gm. Włocławek, woj. włocławskie, stan. 1 (Koško 1979, Kat. I, poz. 317 i informacja ustna A. Bokińca). Nie mieści się ono do końca w kategoriach taksonomicznych E. Kempisty, wykazuje jednak pewne podobieństwa genetyczne (szeroki ścieg bruzdowy) z zespołem Korzecznika 14.

Ponadto na następujących stanowiskach kujawskich stwierdzono jeszcze obecność oddziaływań „leśno”-wschodnioeuropejskich (na podstawie zdobnictwa i technologii): Brzoza, gm. Wielka Nieszawka, woj. toruńskie (dwukrotnie), Krzywosądz, gm. Dobrze, woj. włocławskie, stan. 3 i 4, Nieszawka, gm. Wielka Nieszawka, woj. toruńskie, Siedmiogóra,

gm. Solec Kujawski, woj. bydgoskie, stan. 2, Sierakowo, gm. Jeziora Wielkie, woj. bydgoskie, stan. 7 (Koško 1979, Katalog I, tsl.), Brześć Kujawski, gm. loco, woj. włocławskie, stan. 3 (Cyrek, Grygiel, Nowak 1983, s. 107), Dąbrowa Biskupia gm. loco, woj. bydgoskie, stan. 21 (w trakcie badań rozległej osady ludności kultury pucharów lejkowatych prowadzonych przez Zespół Badań Kujaw, w obiekcie datowanym na fazę III B—C według taksonomii kujawskiej, natrafiono na wąskie, płaskie dno zdobione odciskami prostokątnego stempla), Nieszawka, gm. Wielka Nieszawka, woj. toruńskie, stan. 1 (Gardawski 1958, tabl. XLIII:28, 30, 31). Natomiast nie wydaje się uzasadnione wiązanie z oddziaływaniami „leśno”-wschodnioeuropejskimi materiałów ze stanowiska Radziejów, gm. loco, woj. włocławskie, stan. 5 (Cyrek, Grygiel, Nowak 1983, s. 106). Ornament otworków na wylot jest powszechny w całym neolicie na Niżu Polskim. Brak jest jednak szerszych analiz genetycznych tego zjawiska. Jednoznaczne łączenie go z tradycją „leśno”-wschodnioeuropejską uznać należy za przedwczesne. Podobnie w przypadku materiałów z Brześcia Kujawskiego, gm. loco, woj. włocławskie, stan. 4 (Cyrek, Grygiel, Nowak 1983, s. 107) i Węgierec, gm. Pakość, woj. bydgoskie, stan. 1 (Cyrek, Grygiel, Nowak 1983, s. 96 i 106) — pojawienie się na terenie Niżu Polskiego ornamentu ściegu bruzdowego wykonanego wąskim narzędziem może być łączone z trzema ośrodkami: nadsolawsko-nadłabskim, wczesno-badeńskim (lub schyłkowolengelskim) oraz „leśno”-wschodnioeuropejskim; w efekcie próby użytkowania tego ornamentu, jako wystarczającego kryterium łączności z określoną tradycją kulturową wydaje się nieuzasadnione.

IDENTYFIKACJA CHRONOLOGICZNO-KULTUROWA

E. Kempisty podjęła próbę interpretacji wyróżnionych przez siebie grup współwystępowania cech na płaszczyźnie kulturowo-chronologicznej. Opierając się na jej propozycjach należy stwierdzić związki materiałów z Korzecznika 6/7 z kulturą niemieńską (typ 2 grupy I) (Kempisty 1973, s. 16), przy czym na podstawie danych makromorfologicznych, charakteru wątków zdobniczych (odciskane od wewnątrz dołki pod krawędzią, brak odcisków grzebyka) oraz technologii (domieszka mineralna) możemy sugerować, iż jest to etap późny (faza III) rozwoju tej kultury (Carnjausky 1979, s. 61 n., oraz informacja ustna mgra S. Kukawki). Z dużym prawdopodobieństwem można założyć, iż późna kultura niemieńska występuje na Niżu Polskim w postaci składnika genetycznego „typu Linin”, co z perspektywy źródeł korzecznickich poświadcza obecność cech grupy II E. Kempisty w dwóch odmianach. Pierwsza (grupa II zespół B — o bardziej prawdopodobnej obecności) związana jest raczej

ze środowiskiem „sznurowym” (ściślej — przykarpackim kręgiem episznurowym), a nie z kulturą amfor kulistych — jak sugerowałyby ujęcie E. Kempisty². Druga (grupa II zespół A) — mniej ewidentna, nie uzewewnętrznia natomiast — naszym zdaniem — wpływów kultury pucharów lejkowatych (Kempisty 1973, s. 19), lecz oddziaływania o charakterze wczesnobrazowym, na co wskazał już A. Kośko (1979, s. 96)³.

Zasadniczo odmienny jest problem klasyfikacji chronologiczno-kulturowej stylu z Korzecznika 14. Poza analizowanym już komponentem „leśno”-wschodnioeuropejskim zarejestrowano tu — o czym była wyżej już mowa — cechy charakterystyczne dla grupy południowo-wschodniej KI. Zdobnictwo tamtejszej ceramiki odbiega od spotykanego we wszystkich grupach E. Kempisty. Dzięki szczęśliwemu zbiegowi okoliczności udało się skonsultować z badaczami białoruskimi wybór ceramiki z tego stanowiska (informacja ustna mgra S. Kukawki). W ich opinii ten typ zdobnictwa jest najbardziej charakterystyczny dla materiałów najpóźniejszych (często już o chronologii wczesnobrazowej) kultury ceramiki grzebykowej („grzebykowo-dołkowej”). Należy ponadto zwrócić uwagę na chronologiczny wydzźwięk odcisków „sznura obwijanego”, który to wątek zdaniem niektórych badaczy (np. A. Gardawski, J. Artemenko) wyznacza poziom rozwinięto-wczesnobrazowy (Gardawski 1966, s. 535 n.; Artemenko 1967). Istotnych danych dodaje także analiza technologii ceramiki. Szczególnie bogactwo rodzajów domieszki schudzającej pozwala wiązać ją z ceramiką ludności schyłkowo-neolitycznej Kujaw (Czebreszuk 1982, s. 35 n.).

W zbiorczej formie etap analizy materiałów zaprezentowano w tabeli 2.

Zasadniczą konkluzją, którą należy podkreślić w krótkim podsumowaniu, jest fakt marginalnego zasiedlenia przez ludność „leśno”-wschodnioeuropejską mezoregionu Kujaw (ryc. 4). Można już obecnie stwier-

² Obecność wątków odcisków sznura dwudzielnego — konstytuująca zespół B. E. Kempisty — jest cechą charakterystyczną dla dwóch tradycji z przełomu epok neolitu i brązu: amforowej i sznurowej. Obie te tradycje „przechodzą” w głąb epoki brązu. Tak więc należy bardzo ostrożnie podejść do klasyfikacji zespołu B grupy II zarówno na płaszczyźnie kulturowej (alternatywna: KAK lub KCSZ), jak i na płaszczyźnie chronologicznej (okres schyłkowego neolitu — wczesna epoka brązu). W przypadku stanowiska Korzecznik 6/7 segmentacja odcisków sznura (po dwa) wskazuje, iż mamy tu do czynienia z tradycją episznurową, najprawdopodobniej z kręgu przykarpackiego (kultura Chłopice—Vesele).

³ Dodatkowym argumentem potwierdzającym wczesnobrazową chronologię całego zespołu A grupy II są technologiczne zasady produkcji ceramiki (Kempisty 1973, s. 19) — diametralnie odmienne od zasad stosowanych przez ludność KPL (nawet z jej późnych etapów), natomiast wyraźnie zbieżne z technologią powszechnie stosowaną we wczesnej epoce brązu (domieszka tłuczenia połączona z cienkościennością).

Tabela 2

Charakterystyka typologiczna i kulturowo-chronologiczna stanowisk kujawskich o bogatszym zestawie cech „leśno”-wschodnioeuropejskich

ZESPÓŁ	Wyniki analizy taksonomicznej (wg E. Kempisty)			Klasyfikacja kulturowo-chronologiczna (wg E. Kempisty z uzupełnieniem)
	zdobnictwo	makromorfologia	technologia	
Korzecznik 6/7	grupa I typ 1 grupa II zespół A typ 3 i 6 lub grupa III typ 1 i 2 grupa II zespół B typ 2b	grupa I typ 1 i 2	etap młodszy	kultura niemieńska faza późna (III) typ Linin, odmiana z wpływami kultury Chłopice-Vesele typ Linin, odmiana z wpływami wczesnobrązowymi
Korzecznik 14			oddziaływania schyłkowo-neolityczne	kultura ceramiki grzebykowej („grzebykowo-dołkowej”) kultura iwieńska, gr. pd.-wsch.
Chwałowo 1	grupa II zespół C typ 4a	—	?	typ Linin, odmiana z wpływami kultury iwieńskiej
Strzelce 2	grupa I typ 2 (?)	—	7	kultura niemieńska
Rybiny 14	grupa I lub grupa II zespół A	grupa I typ 1 i 2	etap młodszy	kultura niemieńska lub typ Linin odmiana z wpływami kultury iwieńskiej
Michelin 1			oddziaływania schyłkowo-neolityczne	kultura ceramiki grzebykowej („grzebykowo-dołkowej”)

dzić z całą pewnością, iż dla tej ludności Kujawy nie były obszarem konsolidacji zwartej ekumeny na wzór aglomeracji terenów Kotliny Warszawskiej. Niemniej, nawet przy takim nikłym zasobie źródeł, stan badań pozwala wejrzeć w strukturę zasiedlenia interesujących nas społeczności. Strefa Kujaw Zachodnich i Centralnych była praktycznie anekumena ludności „leśno”-wschodnioeuropejskiej. Jej ekumenę tworzyły strefy pradolin Kujaw Wschodnich i Kujaw Południowych, a więc związane środowiskowo z terenami pobliskiego Mazowsza.

Należy również podkreślić, iż wszystkie „leśno”-wschodnioeuropejskie materiały kujawskie, o w miarę rozległym zakresie informacji, wystąpiły w jednym zespole łącznie z materiałami kultur późnoneolitycznych lub wczesnobrązowych Europy Środkowej (większość z tych stanowisk zamyka się w ramach chronologicznych INB).

Na aktualnym etapie badań można wyróżnić generalnie trzy horyzonty ujawniania się zjawisk oddziaływań kulturowych typu „leśno”-wschodnioeuropejskiego na Kujawach — zob. tabelę 3.

Tabela 3

Struktura oddziaływań „leśno”-wschodnioeuropejskich na Kujawach wraz z ukazaniem środkowoeuropejskiego substratu tych oddziaływań

Chronologia względna	Etap	Substrat środkowoeuropejski
Późny neolit	A ₁	kultura pucharów lejkowatych fazy HIC—IVB
	A ₂	kultura amfor kulistych fazy IIIA/IIIB—IIIC
Interstadium epok neolitu i brązu	B	krąg kultury episznurowej
	C	kultura iwieńska — faza „późna”

Na etapie A odnotowujemy sporadyczną recepcję jedynie pojedynczych cech „leśnych” przez społeczności późnoneolityczne (kultura pucharów lejkowatych a szerzej kultura amfor kulistych) na całym obszarze Kujaw.

Wraz z początkiem INB mamy do czynienia z bardziej rozbudowaną strukturą więzi, opartą najprawdopodobniej na szerszych migracjach społeczności ze strefy leśnej Europy Wschodniej na zachodni brzeg Wisły — etap B i C. Etap B ujawniałby więc koegzystencję wspólnot kultury niemeńskiej z ludnością kręgu episznurowego, a etap C — wspólnot kultury grzebykowej z ludnością „późnej” fazy kultury iwieńskiej.

LITERATURA

- Artemenko J. J. 1967, *Plemena werchnego i srednego Podneprow'a w epochu brzozy*, Moskwa.
- Borowik-Dąbrowska M., Kempisty E. 1982, *Czy istnieje tzw. kultura Zedmar-Serowo?*, „Archeologia Polski”, t. 26, s. 409—418.
- Čarnjauskij M. M. 1979, *Neolit Beleruskaga Panjamonnja*, Minsk.
- Czebreszuk J. 1982, *Mikroregion osadniczy ludności z przełomu epoki neolitu i brązu w Mamliczu, gm. Barcin, woj. bydgoskie*, Poznań, praca magisterska w maszynopisie.
- Czebreszuk J. 1986, *Osada ludności z połowy II tys. p.n.e. w Goszczewie, gm. Aleksandrów Kujawski, woj. włocławskie, stan. 14. Z badań nad rozwojem kulturowym społeczeństw Kujaw w dobie interstadium epok neolitu i brązu*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. II (w druku).

- Cyrek K., Grygiel R., Nowak K. 1983, *Podstawy wydzielenia mezolitu ceramicznego na Niżu Polskim*, [w:] *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*, Słupsk, s. 85—110.
- Gardawski A. 1958, *Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej” w Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXV, s. 287—310.
- Gardawski A. 1966, *Chronologie kultury trzecieckiej*, „Archeologia Polski”, t. 10, s. 529—536.
- Informator 1982, „Informator Archeologiczny, Badania 1981”, Warszawa.
- Informator 1983, „Informator Archeologiczny, Badania 1982”, Warszawa.
- Informator 1984, „Informator Archeologiczny, Badania 1983”, Warszawa.
- Informator 1985, „Informator Archeologiczny, Badania 1984”, Warszawa.
- Kempisty E. 1972, *Materiały tzw. kultury ceramiki grzebykowo-dołkowej z terenu Mazowsza i Podlasia*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 37, s. 411—483.
- Kempisty E. 1973, *Kultury ceramiki „grzebykowo-dołkowej” na Mazowszu i Podlasiu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 38, s. 3—76.
- Kempisty E. 1982, rec.: T. Wiślański, *Krąg ludów subneolitycznych w Polsce*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 2: *Neolit*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979, s. 319—336, „Archeologia Polski”, t. 26, s. 436—444.
- Kempisty E. 1983, *Neolityczne kultury strefy leśnej w północnej Polsce*, [w:] *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*, Słupsk, s. 175—199.
- Kośko A. 1979, *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Poznań.
- Prinke A., Wiślański T. 1972, *Materiały do osadnictwa w epoce kamienia na terenie powiatu mogileńskiego*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 23, s. 194 n.
- Wiślański T. 1959, *Wyniki prac wykopaliskowych w Strzelcach w pow. mogileńskim w latach 1952, 1954*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 10, s. 1—93.
- Wiślański T. 1979, *Krąg ludów subneolitycznych w Polsce*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. II: *Neolit*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.